

זיוה שמיר

התכתבויות

סודות משולחן הכתיבה

ס פ ר א

בית הוצאה לאור
איגוד כללי סופרים בישראל
עיון ומחקר

הוצאת ספרא בשיתוף הוצאת הקיבוץ המאוחד

פרק שישי

עגנון בעקבי יל"ג

עיון בסיפור "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

א. הכול בגלל מסמר קטן

סיפורו של ש"י עגנון "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" (להלן, לשם קיצור, "שני תלמידי חכמים") מלמד כיצד יכול עניין קטן וחסר-ערך - כגון הערת-אגב מעליבה שנורקה כלאחר יד - להתעצם, לצבור תאוצה ולהגיע לממדי ענק, החורגים מכל פרופורציה. כידוע, על התחבולה הקומפוזיציונית הזאת, שלפיה עניין של מה בכך, כמו יו"ד קטנה שנשמטה כביכול מלשטר הגט, או גרגיר שעורה שנמצא בקדרת הפסח עלול להוביל לטרגדיה רבת ממדים והשלכות, פנה יל"ג את יצירותיו הנודעות. מבקריו האשימוהו בניפוחה הקריקטורי של המציאות היהודית בת-זמנו ובניתוק הקשר שבין סיבה לתוצאה. את התשובה למבקריו נתן גדול משוררי ההשכלה, במשל המחורז "הסוס והסיס": "הקורא בַּדְּאִי / יְקַרְאֵנִי בַּדְּאִי, / כִּי הֵיְתָכֵן / שֶׁבְּשִׁבִיל נִקְדָּה קִטְנָה אַחַת / יְבֹאוּ שְׁנֵי אַנְשִׁים גְּדוֹלִים / לְמַרְיָבָה מִתְּלַקְחַת / וְלִבֵּית-דֵּין יִהְיוּ עוֹלָיִם?".

תשובתו של יל"ג היא: "כן". אכן, ייתכן שבשל נקודה שגודלה כקוצה של יוד תתלקח מריבת עולם שמים רבים לא יכבוה. הוא היה בקי בתולדות עם ישראל, וידע שבמציאות הלאומית המפולגת שממי קדם ועד לעת החדשה אפילו עניינים של מה בכך עלולים עד מהרה להגיע לממדי ענק ולגרום חורבן גמור (כשם שבימי קדם חרב בית המקדש בגלל שנאת חינם וכשם שביתר חרבה בגלל יתד של מרכבה). ולא במציאות היהודית בלבד: לאורך ההיסטוריה נרשמו לא פעם כרוניקות בדבר עניינים פחותים שגרמו בשוגג לאסונות אדירי ממדים. כך, למשל, מפתח קטן לאחד מתאי ה"טיטאניק", שבטעות לא נמסר

ליעדו בעת החלפת אחד מאנשי הצוות הבכירים של האנייה לקראת הפלגת הבכורה, גרם לכך שלספנים לא היו המשקפות הדרושות לזיהוי הקרחון מבעוד מועד. ידועים גם סיפורים, חלקם משעשעים, על טעויות דפוס זעירות וטעויות נקודתיות בהבנת הנקרא, שגרמו לתוצאות אבסורדיות, כגון טעותו של הַרְוֹנִימוֹס הקדוש שבתרגומו את הפסוק "הַיָּהּ הָעֵלְמָה, הָרָה וְיִלְדֵת בֵּן" (ישעיהו ז, יד) המיר את "העלמה" במילה הלטינית "virgo", ומכאן המיתוס על מריה שילדה את ישו בעודנה בבתוליה. טעות נוספת שלו העניקה למשה קרניים בשל הבנה שגויה של הפסוק "כִּי קָרַן עוֹר פְּנֵי מֹשֶׁה" (שמות לד, לה). בעקבות טעות זו תיארו אמני החרט והמכחול, ובהם מיכלאנג'לו, את משה כבעל קרניים. על טעויות כאלה וכגון אלה נכתב שיר-העם האנגלי הנודע "For Want of a Nail" (שבתרגומו העברי נקרא "הכול בגלל מסמר קטן").

ובימינו הַבְּתֵר-מודרניים התופעה של "For Want of a Nail" הולכת ומחמירה, הולכת וצוברת מיום ליום נפח ומשמעות: הכול יודעים שתקלת מחשב זעירה עלולה לגרום נזקים כלכליים או ביטחוניים, ללא כל פרופורציה בין סיבה לתוצאה. כל בר-בי-רב מכיר מושגים מדעיים כדוגמת תאוריית "אֶפְקֵט הפרפר", שלפיה מִשֶׁק כנפי פרפר בְּצֵדוֹ האחד של כדור-הארץ עלול ליצור שינויים קטנים באטמוספירה שבסופו של דבר יגרמו להופעתה של סופת טורנדו אדירת ממדים בְּצֵדוֹ האחר של היקום. ואולם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה לא עמדו לרשותו של יל"ג מושגים מדעיים מתורת הַכְּאוֹס, והוא שאב את המְטֵפורות שלו ממקורות עתיקי-יומין (יהודיים ונוצריים), וכן מִסְפּוֹרות המערב בת הדורות האחרונים. את עלילותיו בָּנָה על התפתחויות אבסורדיות - בדרך-כלל על מקרים טרגיים שיצאו מפלל שליטה עקב עקשנותם של אותם רבנים פְּנִיִּים שבחרו להקפיד בוטות והתעלמו מצורכי החיים ה"בוערים" של צאן מרעיתם. לא במקרה ולא כלאחר יד קבע יל"ג בשירי העלילה שלו ("קוצו של יוד", "אַשְׁקָא דְרִיסְפֵק", "שני יוסף בן שמעון") את טיבו של הגורם הפעוט והטריוויאלי, שהביא להידרדרות ולחורבן. הוא בחר

אותו בשום שכל ומתוך מחשבה תחילה, תוך התאמתו לקטגוריה החברתית של כל גיבור וגיבור. משפחתו של הלל הלמדן, גיבור "קוצו של יוד", שנשא לאישה את בת הגביה, נהרסת בשל גורם פשוט וטריוויאלי מעולם הספר והלמדנות. משפחתו הפשוטה והענייה של אליפלט העגלון, גיבור "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק", לעומת זאת, נהרסת בשל גרגיר שְׁעוּרִים, מאכלם של עוף ובהמה, לרבות בהמות משא (ואין לשכוח שגם הכותרת "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק", שמקורה במסכת גטין, נטולה מתחומי הרכב והתובלה: יתד או מסמר של מרכבה, כיאה ל"בעל עגלה"). ומשפנה שוב ב'שני יוסף בן שמעון' אל עולם הספר והלמדנות, חזר יל"ג ובחר לעגן את הטרגדיה בעניין פשוט לכאורה בתחום רישום המסמכים והתעודות, שביצע רב שדאג לבצעו בלבד. סיפור המסמך שתהפוכות גורל גלגלוהו לידיים הלא נכונות, קיבל לימים וריאציה עגנונית בסיפורו של עגנון "והיה העקוב למישור", שסופו הטרגי פתוח לפירושים רבים, האחד מבהיל ממשנהו.

קשה להבין ולנתח לעומק את יצירות עגנון הנדרשות לבעיית העגנונות - "עגנונות", "והיה העקוב למישור", "אורח נטה ללון" ועוד - בלי שתיחשף זיקתן ל"קוצו של יוד". את הסיטואציה הבסיסית של "עגנונות" שָׁאֵל עגנון מ"קוצו של יוד" של יל"ג, ולימים ביסס גם את עלילת "והיה העקוב למישור" על דיאלוג סמוי עם הפואמה הנודעת הזאת של יל"ג: אב עשיר מופלג, ממנהיגי הקהילה, מחפש חתן לבתו היחידה, ובוחר להביא לה את בחיר לבו, לא את בחיר לבו. ר' אחיעזה, גיבור הסיפור "עגנונות", הנגיד העשיר ורב-הפעלים, מביא לבתו היחידה את הלמדן המופלג יחזקאל שאינו מתאים כלל לצעירה הרומנטית. הסיפור מבוסס על סיפורו של ר' חפר, גיבור הפואמה "קוצו של יוד", ה"קצין", הנגיד העשיר ורב-הפעלים, אביה של גיבורת "קוצו של יוד", המביא לבתו למדן מהולל שכמוהו כ"חמור נושא ספרים". מתוך שר' חפר של יל"ג (ובעקבותיו ר' אחיעזר של עגנון) מתנכר לצרכיה של בתו היפהפייה והמוכשרת ומזווג לה צעיר שאינו יודע להעריך את אבן החן שנפלה בחיקו, גורם ה"קצין" לבתו עוול בל-יכופר ומביא לירידתה מטה-מטה אל בור תחתיות.

כבר בזמן שפרסם שמואל יוסף צ'צ'קס בעשור הראשון של המאה העשרים את סיפורו הראשון "עגונות" (1908), שעליו חתם בשמו החדש "עגנון", הוא יכול היה להבחין היטב בעקבות הרבים שהותירה הפואמה היל"גית ביצירותיהם של מנדלי מוכר ספרים ושל ביאליק המתפלמסים עם יל"ג בסמוי ובגלוי. כך, למשל, בנימין, גיבור מסעות בנימין השלישי (1898), משאיר את זלדה זוגתו עגונה (כבשירו של יל"ג); וביאליק בסיפורו הפלייטוניסטי "סוחר" (1903) התכתב אף הוא עם הפואמה "קוצו של יוד" ועם הביקורת שהיא מותחת על החינוך היהודי הלקוי שאינו מכשיר את הצעיר היהודי להתמודד עם בעיותיה של העת החדשה.

בסיפורו המוקדם "והיה העקוב למישור" (1912) "התכתב" עגנון עם שניים משיריו הגדולים של יל"ג: הן עם השיר "קוצו של יוד", שבו בגלל טעות של רב מחמיר נשארת האישה עגונה לעולמי עד (אצל עגנון, דווקא רב מקל, הממהר להתיר את העגונה מעגינותה, הוא הגורם לטרגדיה הנוראה של מנשה חיים ורעייתו), הן עם השיר "שני יוסף בן שמעון", שבו חילופי המסמכים והזהויות הם הגורמים לטרגדיה!

ב. ההתכתבות עם יל"ג

גם בסיפורו "שני תלמידי חכמים" (1947) "התכתב" עגנון עם שניים מן הפואמות האקטואליסטיות של יל"ג: עם "אַשְׁקָא דְרִיֶּסְפֶּק" ועם "קוצו של יוד". הראשונה היא פואמה ממודוס החיקוי הנמוך - שגיבוריה הם אליפלט העגלון הפשוט ואשתו ההמונית שרה - המקבלים את דבר הרב כדברי תורה מסיני. בהתאם לעיסוקו של הגיבור ולמעמדו, הגורם הזעיר המביא עליו את חורבנו הוא אחד מאותם גרגירי שעורה שבהם הוא מאכיל את סוסיו. הכותרת - קיצור של הגרסה הארמית של הפתגם "על יתד של מרכבה חרבה ביתר" - נסמכת כאמור אף היא על אותו שדה סמנטי שעניינו סוסים, רכבים, מרכבות וכרכרות. מן הפואמה היל"גית "קוצו של יוד" שאל עגנון לא רק את הטעות הקטנה הגורמת לטרגדיה נוראה, אלא גם את תיאור ירידת הדורות וירידת קרנה של האריסטוקרטיה התורנית. יל"ג תיאר

גם את ירידת קרנה של תנועת ההשכלה: את הידרדרותו של "פייבוש" המשכיל הנאור המבקש לחלץ את בני עמו ממנהגיהם הגלותיים (גרסה יהודית של פבוס אל האור היווני) ל"וי-ביש", שבני העיר התקלסו בו ו"זיכוהו" דווקא בשם יהודי-גלותי, ברמזם שפל צינורות קיומו נסתתמו. בעקבי יל"ג לגלג עגנון בסיפורו "שני תלמידי חכמים" על אותם הוייבישים שהפכו לפייבושים והשתלטו על "עירנו".

בסיפור זה הושפע עגנון מיל"ג גם בתיאור הפער המעמדי בין שני הגיבורים המרכזיים. הטרגדיה ב"שני תלמידי חכמים" הן מבוססת על הפער הסוציו-אקונומי הבלתי ניתן לגישור בין בן-העיר העשיר והמעודן לבין בן-הכפר העני וגם-ההליכות (פער המתבטא לא בענייני ממונות בלבד, אלא גם באיכות החינוך של שני הגיבורים). ביצירתו הגדולה "קוצו של יוד" זיווג כאמור יל"ג את בת-שוע, בת הגביר האצילית והמעודנת מן העיר אַיְלוֹן (וילנא), יפהפייה הכלולה מכל המעלות, עם תלמיד-חכם פְּעוּר ופשוט משולי החברה היהודית - מין "חמור נושא ספרים" בשם "הלל בן עבדון" (היפוך שמו של שופט מקראי) המגיע העירה מן כפר פרעתון. שמותיהם של השניים מעידים שלפי השקפת עולמו הקלסיציסטית של יל"ג לעולם לא תשרונה אהבה והרמוניה בין בת שועים ונגידים, ילידת עיר הלמדנים הגדולה "ירושלים דליטא", לבין עבד וולגרי ונחות, שגדל והתחנך בכפר בין פשוטי העם (יל"ג זיכהו בשם המקראי "עבדון" הן בשל מוֹצְאוֹ הפְּלֶבְאִי, הן בשל היותו עבד ה' הזונח את כל צורכי החיים ומקדיש את כל עֲתוֹתָיו ללימוד התורה ולעבודת הבורא).

סיפורו של עגנון "שני תלמידי חכמים" נפתח כאמור בעלבון זעיר שמטיח ר' שלמה העשיר בן הגביר ובן לשושלת רבנים מפוארת, בעמיתו ר' משה פנחס, בנו של טוחן עני מן הכפר. עלבון זה, ההולך ומתעצם, תופח ומתעבה, כמו שֵׁד היוצא מן הבקבוק, מאיים להחריב את המציאות התורנית השלווה השוררת ב"קלויז" היפה שפָּנָה אחד מעשירי העיר כדי שיעמוד על תָּלוֹ לְדוּרֵי דוּרוֹת (בין ש"עירנו" שבסיפור זה היא בוצ'ץ' ובין שהיא עיר ארכיטיפית במרחבי התפוצה היהודית). בעודם חלוקים בסוגיה הלכתית, מעלה ר' משה פנחס כל

מיני סברות כרס, ודווקא ר' שלמה, הידוע כאיש מתון ורודף-שלום, קץ בפלפולי השווא הללו ומטיח ברעהו את המשפט המעליב: "א בחור מאכ"ט קידוש אוי"ף א גרוי"פ" (בחור [= רווק] עורך קידוש על גרגיר גריסין).

על משפט עלבון זה מעיר המספר, אף הוא אחד מבני "עירנו", ש"פתגם זה איני יודע מנין הוא" (עמ' 11), אך הערתו זו היא כמובן הערה מטעה ומיתממת, שעגנון שם אותה בפי המספר כדי להסתיר את האמת הפשוטה - את מקורה האמתי שממנה שאב הסופר את המימרה ואת סיפור המעשה שנתגלגל ממנה. ייתכן שהמספר, שאינו מזוהה עם עגנון גופא, אכן לא ידע את מקורו של הפתגם הזה שפגע בלב ר' משה פנחס כחץ מורעל, אך עגנון שעמד מאחורי כתפיו ושם את המילים הללו בפיו ידע גם ידע. לדעתי עגנון טשטש בכוונה תחילה את מקורה של האמירה כשהביאה בלשון יידיש, ולא בעברית, וכך הקשה על קוראיו ועל פרשניו לזהות שאמירה זו בעצם רומזת לטרגדיה המתוארת בשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיסְפֶּק". כאן ביסס יל"ג בפעם הראשונה את השקפתו ההיסטוריוסופית, שלפיה בתולדות עם ישראל גם גרגיר קטן יכול לדרדר את המציאות ולהביא לחורבנה.

דברי העלבון הללו, שנזרקו כלאחר יד בלהט הוויכוח, גרמו גם לאומרם צער גדול על שנכשל בלשונו והלפין פני חברו רבים, עד שבא אל רעהו לבקש ממנו מחילה. ואולם, ר' משה פנחס הפגוע סירב למחול לבן-הפלוגתא שלו. בלבן תפחה ונתפתחה כלפי ר' שלמה איבת עולם, שרגע השיא שלה התבטא בדברים שהטיח ביריבו: "אין שלום בינינו לא בעולם הזה ולא לעולם הבא" (עמ' 16). מדוע פגעה המימרה הזאת פגיעה כה חמורה ומדוע גרמה לשנאה כה עזה, שהלכה והסלימה עד שיצאה מכל פרופורציה?

ובכן, במשפט העלבון הזה פגע ר' שלמה, מבלי דעת ובלי כוונה תחילה, בשתי נקודות רגישות ומכאיבות שהזכירו לר' משה פנחס את מצבו העלוב: ראשית, ר' שלמה הזכיר לו את היותו "בחור" (כלומר, רווק השרוי בלא אישה), ועל כך עומד ר' שלמה עצמו כשהוא מהרהר במאוחר בתחילתה של הפרשה (עמ' 32 - 33). פעמים אחדות

זוכר בסיפור שר' משה פנחס עדיין סמוך על שולחן אָמו, שנותנת לו אוכל וכותונת נקייה, והוא נותן לה את צרכיה ("ואישה צריכה לשמוע קידוש והבדלה", עמ' 7). ובכן, הרווק שעדיין לא העמיד בנים ו"קדיש" אין לו יכול רק לערוך "קידוש", ואף זאת לא על כוס יין, כמקובל, אלא על גרגיר של גריסין, לפי המימרה המעליבה שהטיח בו ר' שלמה.

שנית, המימרה ובה אָזפור גרגיר הגריסין פגעה קשות בר' משה פנחס, בנו של טוחן כפרי עני (שאחרי מותו אָמו, אלמנת הטוחן, שואלת כף של גריסין משכנתה כדי להתקיים), שכן הזכירה לו את מוֹצָאו העלוב. הלמדן הכפרי הוא בנם של טוחן חֲטִים, שעורים וקטניות ושל אָם אנאלפבתית מן הדיוטה התחתונה המאמינה בלחשים, באָלות ובקללות ובשאר סממנים של מאגיה שחורה. מותר כמדומה להניח שאָזכורו המרומז של רקעו הסוציו-אקונומי הנמוך, שנרמז מתוך משפט העלבון שהטיח בו ר' שלמה, היה כמכוות אש בבשרו של הלמדן העני. מבלי דעת ירה רק שלמה ברעהו שני חֲצִים, שפגעו בו ובאבותיו גם יחד.

שתי הנקודות הרגישות הללו, שהזכירו לר' משה פנחס את קלונו, תלויות כמובן זו בזו: כבנם של הורים פשוטי עם, ללא ייחוס וללא ממון, לא היה למדן זה בשנות עלומיו "שידוך" ראוי ומבוקש, ועל כן נשאר רוב ימיו בגפו. ר' משה פנחס, בן הטוחן הכפרי, לא שָם אפוא חֲחִים על צווארו ולא נשא אישה, בניגוד למתחרהו שנשא אישה והעמיד בנים. אָמו של הלמדן הכפרי מתוארת כשהיא יוצאת אל החצר כדי לפזר זירעונים לתרנגולים ולתרנגולות (הידועים בהזדווגותם התכופה), אך בָּנה שרוי בגפו, לא קידש אישה ואינו מקיים מצוות "פרו ורבו". רקעו, מצבו המשפחתי ואהבת התורה לשמה גורמים לכך שיתמסר בלב ונפש ללימוד הגמרא. יצריו שוככים, צורכי החיים נשכחים ממנו, אך בו בזמן בקיאותו בגמרא נוסקת מעלה-מעלה. למדנותו של ר' משה פנחס בתנאים של עוני ומחסור מערערת את תקפותם של הפסוקים "אם אין קמח אין תורה" (אבות ג, יז) ו"אין הנבואה שורה אלא על חכם גיבור ועשיר" (שבת צב ע"א), ומתקיימים

בה דברי ההתראה של חז"ל "הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה" (נדרים פא ע"א).

האיבה בין שני הלמדנים, שנולדת ברגע שבו נזרק המשפט המעליב, מעולם לא שככה ולא נשתכחה. במרוצת השנים היא גרמה לשניהם הפסדים כבדים עד מאוד: ר' משה פנחס נשאר עני מרוד, כי לא הסכים לקבל משרת רבנות שהוצעה לו בהמלצת בעל-דבבו. ר' שלמה דוחה משרה של רב ב"עירנו", אף שאשתו נכספת לחזור לעיר הולדתה, לאחר שגילה שיריבו ר' משה פנחס לא חתם על כתב המינוי. ניכר ששני הלמדנים בסיפורו של עגנון מבינים היטב שהם מפסידים מן המלחמה שניטשה ביניהם: ר' שלמה, איש השלמות והשלום, מנסה לא אחת להפיס את דעת יריבו ולבקש ממנו מחילה על העלבון, אך ר' משה פנחס אינו מוכן לשכוח את החץ האירוני שפגע בו ומסרב לסלוח ליריבו. כששואלת אותו אמו הזקנה מדוע הוא שונא את בר-הפלוגתא שלו, עונה לה הלמדן בטיעון מעגלי מן הסוג המכונה בתורת הרטוריקה בשם *circulus in probando* (שפירושו המילולי: "מעגל בהוכחה"): "שונא אני אותו משום שהוא מביא אותי לידי מידה מגונה זו של שנאה" (עמ' 23). אין כאן טאוטולוגיה אלא לכאורה: אכן, השנאה מזיקה לשונא לא פחות מאשר לשנוא-נפשו. לפול תורני שנועד להרבות חכמה מוליד כאן אפוא שנאה ונזק החורגים מרשות הפרט אל רשות הרבים (גם הקהילה וגם לימוד התורה יוצאים כמובן בהפסד). כדאי בהקשר זה לזכור ולהזכיר כי העברית ייחודה לענייני ההתנצחות והפלפול שני פתגמים, שבשניהם "מכפב" הפיל (אפשר שעקב הדמיון בין המילים "פיל" ו"פלפול"). האחד הוא הפתגם הארמי "מְעִילִין פִּילָא בְּקוּפָא דְּמַחְטָא" (ברכות נה ע"ב), שתרגומו: מכניסים פיל בקוף המחט (והוראתו: ליישב דברים בדוחק, או לנסות להוכיח עניינים שאין להם אחיזה במציאות באמצעות פלפולים וסברות). השני הוא הפתגם "עושה מפול פיל ומפיל פול" שהופיע לראשונה בתשובות שכתב רבי יהודה אריה ממודינא (1571-1648). בסיפורו "שני תלמידי חכמים" הזכיר עגנון "אותם מבעלי הפלפול העושים מפול פיל ומפיל פול" (עמ' 21), מתוך

רמז למשפט העלבון שהשמיע ר' שלמה באוזני יריבו. אכן, גרגיר ה"פול" (אותה קטנייה קטנה שהוחלפה אצל עגנון בגרגיר גריסין) התעצם והתנפח לממדי פיל, כבשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיסְפִּיק", שבו גרגיר השעורה תפח לממדים אבסורדיים וגרם לחורבן הבית.

יל"ג, ברצותו להביע את זלזולו בפולמוסי השווא ובפלפולי ההבל הנשמעים בבית-המדרש הישן, תיאר באוסף הפלייטונים שלו "צלוחית של פלייטון" את הפולמוס הדמיוני והאבסורדי בדבר פיל והלכות טהרה וטומאה: "פיל בלע כפיפה מצרית והקיא דרך בית הרעי בהודו ותלמידי חכמים בכוש יושבים ומפלפלים אם מוכשרת היא לקבל טומאה". חצי האירוניה, ששלח כאן עגנון נגד פולמוסי השווא וההבל בענייני הלכה שכמוהם כפיל בנקב המחט, מבוססים גם הם על הקינה הסרקסטית שהשמיע יל"ג בפתח "בין שני אריות" בדבר הפלפול ההלכתי חסר הערך והתועלת שנערך "בְּעֵלְיַת בְּן-גוּרִיּוֹן" בעת שבחוצות העיר השתוללה המלחמה נגד הרומאים: "הֶלְכּוֹת קָבְעוּ: / אֵין קוּרִין... אֵין פּוֹלִין... אֵין שׁוֹתִין יַיָּנָם... / וְגִזְרוֹת אֶחְרוֹת אֵין בָּם תּוֹעֵלֹת". רבנים ותלמידי-חכמים שאינם מכירים את החיים המנהמים מעבר לכותל ואינם כורים להם אוזן, רמזו יל"ג ביצירתו, הם המאמללים את העם ומרחיקים ממנו את סיכויי להגיע אל הנאורות ואל הקדמה.

בשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיסְפִּיק" מצוי כאמור הרעיון שלפיו גורם זעיר (גרגיר של שעורה או גרגיר של גריסין) יכול לתפוח לממדי פיל, או לממדי-הענק של שד שיצא מן הבקבוק. בשיר זה מתוארת קשיות לבם של הרבנים, שסירבו להכשיר את הכלים והמאכלות של המשפחה האומללה, שבקדרתה נמצא גרגיר השעורה. אכזריותם גורמת לכך ששרה האומללה, אשת אליפלט, מגורשת בסופו של דבר מביתה. היא אמנם יוצאת מבית עבדים ונחלצת מידי בעלה האלים וגם ההליכות, אך אוי לשחרורה ולחרותה של אישה עיירתית מופה שאפילו קורת גג אין לה! היצירה כולה מתרחשת בין ליל הסדר שנהפך בגלל הרבנים מחג לחָגָא, לבין יום תשעה באב שבו עומדת שרה האומללה בעזרת הנשים ומבכה את ביתה שחרב. ובמילים

אחרות: הטרגדיה הלאומית מתרחשת בין חג הפסח, המסמל את הַתְּרוֹת ואת היציאה מבית עבדים, לבין חורבן הבית וירידתה של העגלה מטה-מטה אל שלוליות הרפש של עמק הבכא.

בשירו של יל"ג מקרה פרטי ופרטיקולרי הופך אפוא לטרגדיה לאומית בעלת ממדי ענק, לסיפור דוגמאי (אָקזמפלום) לשנאת חינם המובילה לחורבן. וכך גם בסיפורו של עגנון שאינו מסתפק בממדיו המצומצמים של הסיפור האישי, אלא חורג ממנו אל מחוזות שבהם רק הזבול הוא הגבול. כבר מן המילה "בעירנו", המשולבת בכותרת הסיפור, נרמז שלפנינו סיפור קולקטיבי של קהילה שלמה, ולא בסיפור פרטי בלבד. אך בכך לא סגי: בפסקה הראשונה נזכר שב"קלוז" החדש של העיר "מחמישה עשר באב ועד לשבעה עשר בתמוז לא כבה אורו בלילה" (עמ' 5). ובמילים אחרות: מחג האהבה הלאומי ועד יום האבל הלאומי היה המקום הומה אדם; ולא פסקה תורה מישראל הן בימי חג והן בימי חגא. בסוף הסיפור נזכר סבו הישיש של ר' שלמה האומר פסוקי שיר השירים על קבר נכדו. גורלו של אדם מישראל וגורלה של האומה כולה נע אפוא בין "אֵיד" (חג) ל"אֵיד" (אסון); בין הַמְרָאָה אוטופית למרומים לבין נפילה מכאיבה על קרקע המציאות הדלוחה.

במציאות כזאת עלול להיווצר מצב ש"קנאת סופרים" (ולמדנים) לא תרכה חֶכְמָה, אלא תביא לשנאת חינם ולחורבן. שקיעתו של ה"קלוז" המפואר בגלל ריב שפרץ בין שני הלמדנים היא רמז מקדם לחורבן לאומי איום ונורא, שִׁמְבִּין עיי החורכות שלו התחיל עם ישראל לקום בימים שבהם נכתב והתפרסם סיפורו של עגנון בסוף שנות הארבעים של המאה הקודמת. עגנון מראה בסיפור זה שבני עמו אינם יודעים את שביל הזהב שבין ט"ו באב לבין י"ז בתמוז, בין אופוריה מרקיעת שחקים לבין דיכאון לוחך עפר. המתניות וההבלגה מהם והלאה. הדברים עולים בקנה אחד עם תיאורה של האומה במקורות: "אומה זו משולה לעפר ומשולה לכוכבים: כשהם יורדים - יורדים עד עפר, וכשהם עולים - עולים עד לכוכבים"; בבלי מגילה טז, ע"א. ביצירת ביאליק גם ה"אני" האישי וגם ה"אני" הלאומי מתוארים

כיישות שאינה יודעת את שביל הזהב שבין אופוריה לבין דיכאון ולא אחת גיבוריו שוגים בחלום גדולה רך ומלא נועם, אך נופלים מן המרומים ונחבטים בקרקע המציאות הקשה.

סיפורם הפרטי של שני הרבנים בסיפור "שני תלמידי חכמים" מקבל כאן ממדים לאומיים נרחבים, ומשמש ראי לגורלו האנומלי של עם ישראל כולו. עגנון רומז לכך מלכתחילה, באמצעות אָזכּוּרָם של כ"ו הדורות שבהם לא פסקה תורה ממשפחת הורוויץ (עמ' 8). אזכור זה של עשרים ושישה דורות מבוסס על מדרשים אחדים המשולבים אצל חז"ל בהקשרים שונים שלפיהם הייתה התורה נסתרת בין גזיו של הקב"ה מאדם הראשון ועד משה רבנו, ורק לאחר כ"ו דורות ירדה אל הארץ - אל בני האדם הפשוטים. על פי פירוש רש"י מניין עשרים וששת הדורות נקבע לפי מספר הפעמים שבו נאמר "כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ" במזמור קל"ז של ספר תהלים. לסוגיה זו של כ"ו הדורות ייחד השל"ה הקדוש, גדול החכמים שהעמידה משפחת הורוויץ, דיון נרחב. סיפורה הפרטי של משפחת הורוויץ, משפחתו של ר' שלמה, משפחה שעם צאצאיה נמנה גם ש"י עגנון עצמו, מקבל כאן כאמור ממדים מיתיים והופך לסיפור הנוגע ל"קורות בתיו" של עם ישראל כולו, מימים ראשונים ועד ימינו אלה, וכל זאת בתיווכו של יל"ג ושירי העלילה שלו שבמרכזם "קורות ימינו".

סיפור ירידת הדורות שבסיפורו של עגנון "שני תלמידי חכמים" מבוסס אף הוא על יצירת יל"ג. עגנון תיאר מציאות שקדמה בשלושה ארבעה דורות לנקודת ההווה של הסיפור (סיפורו מתרחש ככל הנראה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בתקופה שקדמה לפרעות שהביאו להקמתה של תנועת "חיבת ציון"). באותן השנים "הייתה התורה חביבה על ישראל" (עמ' 5), ש"הייתה התורה תפארתם של ישראל וכל ישראל היו הולכים בדרכי התורה" (עמ' 53). גם נקודת ההווה של שירו של יל"ג "קוצו של יוד" היא אמצע המאה התשע-עשרה, עת הונחה מסילת הברזל ברוסיה הצארית, והדובר בשיר זה מקונן על דורות עָבְרוּ, שבהם היה לימוד התורה בשיא תפארתו: לְפָנִים בְּיֶשְׁבְּאֵל בְּהֵיּוֹת הַתּוֹרָה אוֹר,

לא קרד'ם לחפר בו, לא חטר גאנה,
 היו הגאונים מתי מספר בכל דר נדר,
 כלם אנשי קדש ושמש להם נאנה [- -].

יל"ג תיאר ביצירותיו את תהליכי הדגנרציה וההסתאבות של לימוד התורה ואת חוסר רגישותם של הרבנים לצורכי החיים המתחדשים. הוא בחר לגיבוריו שמות המבטאים את האידיאולוגיה המשכילית-הקלסיציסטית שלו באופן מוחלט וטוטלי (בת-שוע היא אריסטוקרטית, בת שועים ונגידים; הלל בן עבדון הוא טיפוס נקלה ופשוט; פאבי הוא גלגולו היהודי של פבוס-אפולו, אל השמש, המביא את אור שמשה של ההשכלה לאילון הקפואה והמקובעת, השרויה באור ירח סהרורי). מתוך היענות לתהליך הרוסיפיקציה שעבר על יהודי רוסיה ביטל פייבוש המשכיל את שמו היהודי והמירו בשם הרוסי פאבי, קיצור של השם "פביאן".

ואולם, בת-שוע, היפהפייה האריסטוקרטית, שנתרששה והייתה לזקנה אומללה ולבושת סחבות, לעולם לא תסכים לצאת נגד פסיקתם של הרבנים. היא תישאר עגונה לעולמי עז, ובני עירה, גם אלה העוסקים במתן בסתר ובגמילות חסדים, יעזבוה לאנחות, וברבות השנים אף יוציאו את דיבתה רעה. לא רחמי אמת הניעו אפוא את אנשי אילון כשנדו בראשם לעגונה בהיודע האסון, כי אם צדקנות צבועה. עתה, משנחרץ גורלה לשבט, ולא לחסד, כל אחד מהרחמנים פונה לדרכו ולדאגות יומו: "רחמנים בני רחמנים בת-שוע שכהו, / [...] רק חובשי בית-המדרש ויושבי קרנות, / רק הם לא שכהו ותהי להם למלה, / רק הם עוד ישיחו לעתים מזמנות / בעגונה אשר עגבה על בונה-המסלה; / וכבר המירו שם 'העגונה' בשם 'אשת-איש', / ולפאבי קראו פבייש ולפבייש - 'ני-בייש'". פאבי המשכיל, שאמור היה להביא לאילון הסהרורית את אור שמשה של ההשכלה אך נכשל בשליחותו בשל עקשנותם של הרבנים, מכונה עכשיו "ני-בייש"; ובמילים אחרות, תפקידה ההיסטורי של תנועת הנאורות בישראל הסתיים, שכן עצמתם של הרבנים הקנאים ושמרנותם של בני העם

סתמו עליה את הגולל.

עגנון שבסיפורו הראשון "עגונות" גזר את השם "בן אורי" מאותו שדה סמנטי של השם הלועזי "פביאן", הכניס לסיפורו "שני תלמידי חכמים" קטע קריקטורי שאינו משאיר ספק באשר למקורו היל"ג. לאחר שתיאר עגנון איך סירב גיבור הסיפור, ר' שלמה, למנות את ר' פישל התקיף לדיין, הוסיף ותיאר איך ר' פישל החל לשנוא את ר' שלמה ולהוציא את דיבתו רעה. ר' פישל, לאחר שהתאלמן מאשת נעוריו, התחתן עם אישה ממשפחת הפייבושים שהשתלטה על כל עמדות המפתח בעיר, ולא השלים עם סירובו של ר' שלמה להעניק לו משרה המזמנת לבעליה כסף וכבוד:

זו משפחת הפייבושים שנקראה על שם הנגיד ר' אורי וייביש הפרנס, שהיה מנהג את העיר בתקיפות, וכל יוצאי חלציו דבקו במידותיו והחזיקו בידיהם את העיר. ראש הקהל ר' פייבוש הגדול ממשפחת הפייבושים היה. סופר הקהל ר' פייבוש הקטן בן אחותו היה. ר' פייבושיל הזקן גבאי של חברה קדישא היה. פייבוש הצרוד המשגיח על בית המטבחים ממשפחת הפייבושים היה. פייבוש המכונה פאפיוס ממונה היה על פנקס הנולדים והמתים. פאפיוס שהכל קורין לו פייבקי, וכן פייבקי שקורא לעצמו פֶּעֶבוֹס בידיהם היה הטרעפיק וסניפיו. בית עשיית השֶׁכֶר חכור היה בידי בעל אחותו של ר' פייבוש הגדול. שדותיו של רוזן העיר מחוכרות היו בידי חמיו של בעל אחותו של ר' פייבוש הגדול [...] הקיצור, לא היה מינוי של כבוד או של ממון שלא היה בידי משפחת בית פייבוש (עמ' 39 - 40).

בעוד שבראשית סיפורו "שני תלמידי חכמים" הרחיק עגנון את עדותו וטשטש את הדמיון לשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיֶּסְפֶּק", כשהביא את תַּכְנֵה של המימרה על גרגיר הגריסין בלשון יידיש, הרי שכאן שינה את סדר הדברים, אך לא הצליח לטשטש את זיקתם ליצירת יל"ג שממנה שאב את מימיו: ב"קוצו של יוד" פייבוש, המשכיל המכובה, מאבד את מעמדו ב"רחוב היהודים", ומתנגדו מסרסים את שמו ל"וי-

ביש". אצל עגנון, לעומת זאת, לפנינו תהליך הפוך: אבות המשפחה היו הווייבישים, הפשוטים והנקלים, אך בניהם העטו עליהם ציפוי דק של השכלה מדומה לאחר שעברו תהליך שטחי של רוסיפיקציה. עכשיו הם נוטלים לעצמם שמות אירופיים נכריים הרומזים לתחומי האור והנאורות, כמו "פֶּבּוּס" ו"פֶּבּיאן", אך השמש לעולם לא תשפוך את אורה על מעשיהם החשוכים.

הסיפור על פייבוש-וייביש נבנה אפוא בעקבות "קוצו של יוד", אלא שאצל יל"ג חורבנה של תנועת ההשכלה הוא-הוא סיבה לקינה, ואילו אצל עגנון עלייתה של השכבה החברתית הפסידו-משכילית החדשה, שהגיעה אל "רחוב היהודים" והדיחה את הלמדנות המסורתית, היא סיבה לביקורת הסרקסטית. יל"ג האמין שהטרגדיה של עם ישראל מקורה באי-נכונותם של בניו לקבל את ערכי הנאורות, ואילו עגנון האמין שהטרגדיה נעוצה בעצם הופעתה של תנועת ההשכלה על במת חייו של עם ישראל. יל"ג קונן על החיים הטובים שהיו יכולים להיות מנת חלקו של עם ישראל אילו קיבל את ערכי הנאורות בלב שלם; אצל עגנון לפנינו קינה על אותם ימים טובים שחלפו ללא שוב, שבהם האמין העם באמונה שלמה בהשגחה העליונה ובנציגיה שעל פני האדמה. להערכתו, נטישת ערכי "ישראל סבא" הם שזרעו מהומה והם שהביאו לסכסוכים ולפלוגתות כדוגמת אלה שמצאו את ביטויים בסיפורו "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו". ירידתה של הקהילה והתנוונותה היא מטונימיה ומשל למצב הלאומי כולו.

ג. זליגה מזדמות לדמות

עגנון, שהתיידד עם ביאליק בביקורו הראשון של המשורר בארץ (1909) ובשנות שהותו בגרמניה (1921 - 1924), ידע בלי ספק שביאליק ראה ביל"ג את מקור ההשראה העיקרי שלו בראשית דרכו, שכן ביאליק הודה וחזר והודה ליל"ג ולמנדלי על תרומתם לספרות העברית ולעיצובו כסופר מתחיל. לסיום דיון זה אנסה להוכיח כי הסיפור "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" מכיל בתוכו גם רמזים לא מעטים לסיפורה של ידידות זו בין שני הסופרים - ביאליק ועגנון

- שהפכה ברבות הזמן מצדו של עגנון לשנאה עזה וליריבות קשה. אמנם מריבות, סכסוכים ופולמוסי-קולמוס בין למדנים לא חסרו בעם ישראל מאז ומתמיד. חיים וייס מצא זיקה בין עלילת "שני תלמידי חכמים" לבין סיפורם של רבי יוחנן וריש לקיש. בשני הסיפורים שני תלמידי-חכמים שונים זה מזה באופים מפתחים מערכת יחסים חברית הדוקה. החברות נקטעת בבת-אחת בשל שימוש תוקפני של אחד מהם בפתגם שנועד להשתיק את חברו. סופם של שני הסיפורים הוא במוותם בטרם עת של שני הגיבורים, מוות שמקורו בצער, בעלבון ובתחושת החמצה בגינה של המחלוקת שהפרידה ביניהם.²

בספרי בדרך לבית אבא - מציאות והמצאה בסיפורי המוזרים של ש"י עגנון (2012), הראיתי כי עגנון צירף לא אחת מקומות שונים ואישים שונים, והציג בסיפוריו אתרים וגיבורים שהם מעשי כלאיים ושעטנו. לא פעם ערך היברידיזציה של שתי דמויות שונות (כגון ביאליק וויצמן בסיפור "אל הרופא"). כן הבליע עגנון את הגבולות בין דמותו של המספר, המזוהה לפעמים עם דמותו החוץ-ספרותית של עגנון, לבין דמויות היסטוריות מן העבר הלאומי. בסיפורו "קשרי קשרים", למשל, ערך עגנון מעשה-כלאיים בינו לבין דמויותיהם של שני הרבנים הנצים בני המאה הי"ח יונתן אייבשיץ ויעקב עמדין, שהמחלוקת ביניהם הסעירה את קהילות ישראל.

עגנון יצר בסיפור זה דמויות היברידיות שבהן הכליא מאפיינים שלו ושל שתי הדמויות ההיסטוריות היריבות, וקרא לשתיים מדמויותיו יוסף אייבשיץ ושמואל עמדין. כך מתח קו של אקבלה בין התנגדותו של יעקב עמדין לשבתאות ועיסוקו של בר-הפלוגתא שלו יונתן אייבשיץ בקבלה לבין מלחמת ה"מתנגדים" בחסידים בדורות האחרונים, ולמלחמת החוגים החרדיים בציונים, מחישי הגאולה בדורו, כמו גם לקונפליקט שהתחולל בלבם שלו ביחס לאורח החיים ולדרכי האמונה שפם ראוי שיבחר (במקביל, גם המסה "מצווה הבאה בעברה", פרי עטו של גרשם שלום, חברו של עגנון, שהתפרסמה לראשונה בכנסת לזכר ביאליק לשנת תרצ"ז, ביקשה להוכיח שהשבתאות לא הייתה אפיזודה חולפת בתולדות עם ישראל, כי אם

גורם מכריע שהשפיע על הדורות הבאים ששאפו לגאולה, ובמשתמע גם על דור החלוצים, בני העליות הראשונות). כך הראה עגנון שנפשו חצויה בין היהדות "הפרושית", הדבקה בכל תגי ההלכה, ותו לא, לבין משיכתו אל הרב א"י הכהן קוק, שמיזג באישיותו ובמשנתו את העיסוק ההלכתי עם קבלת האר"י ועם מחשבת ישראל המודרנית. דומה שגם את סיפורו של הקרע שנוצר בינו לבין ביאליק לאחר כחמש-עשרה שנים של שיתוף פעולה, שבמהלכן נפרדו השניים לתריסר שנים בערך, שילב עגנון בסיפורו "שני תלמידי חכמים", ואגב כך נתן ביטוי לפרשה נפתלת של ידידות שהפכה לשנאה, שאותה תיארתי בספרי מאוהב לאויב (2017). נפתח ונזכיר כי בפעם הראשונה שבה הזכיר עגנון את מאמר חז"ל בדבר שני תלמידי-חכמים הדרים בעיר אחת הייתה ב"פוסט סקריפטום" של איגרת ששלח לביאליק כדי לעודדו לעזוב את ברלין (שם התגורר ביאליק כ"אורח נטה ללון" בדרכו מברית-המועצות לארץ ישראל) ולבוא להתגורר בבאד הומבורג, שם התגורר עגנון עם אשתו הצעירה בסמוך למשפחת שוקן ולמשפחת פרסיץ.³

ברי, אין לראות בשני גיבוריו של סיפור זה פְּבּוּאָה נאמנה של ביאליק ושל עגנון, אך קווי ההֶפְּר של שני הסופרים פתוחים ובלולים בדיוקנותיהם של שני תלמידי-החכמים שלפנינו. במילים אחרות: כל אחד מתלמידי-החכמים שבסיפור - הן הפרוטוגוניסט והן האנטגוניסט - הוא גם ביאליק וגם עגנון. אף-על-פי-כן, ניפר שבעיקרו של דבר יצק עגנון קווים מדמותו בגיבורו האריסטוקרטי ר' שלמה וקווים מדמותו של ביאליק בגיבורו הכפרי ר' משה פנחס. בסיפור מתגוששות שתי גישות ללימוד התורה: זו האֶלִיטיסטית של ר' שלמה האריסטוקרט, בן לדינסטיה למדנית, לבין זו העממית של ר' משה פנחס, המממש את המלצת חז"ל "הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה" (נדרים פא ע"א). במשתמע, שתי גישות אלה מבטאות גם את ההבדלים שבין שתי פואטיקות, שהתגוששו זו עם זו בדורותיה הראשונים של הספרות העברית החדשה: זו הקלסיציסטית השמרנית והשכלתנית, שדגלה בקיסמה "Follow your Fathers"

"לכו בעקבות אבותיכם"), ולא דרשה מן האמן אלא לשכלל את הַשְּׁגִי הדורות הקודמים; וזו הרומנטית, שנהתה אחר האדם הפשוט החי את חייו בחיק הטבע, ניתקה את האמן משלשלת הדורות ומן הכבלים הכבדים והמכובדים של המסורת ודיברה בזכות המקוריות ובזכות אמנות אישית ורגשית.

כזכור, הציג ביאליק עצמו את עצמו בשיריו כבן כפר וכחוטב עצים ("חווה, לֶךְ בְּרַח", "שְׁחָה נפשי לעפר") ובשירו "והיה כי תמצאו" כינה את עצמו "איש תמים ופשוט": "וְהָיָה כִּי תִמְצְאוּ מְגֵלֶת לְבַבִּי / בְּעַפְרֵי תִתְפַּלֵּשׁ, / וְאָמַרְתֶּם כֹּה: הֲיֵה אִישׁ תָּמִים וּפְשׁוּט, / וְעֵינָי וְחָלָשׁ". גם באיגרתו הכמו-אוטוביוגרפית וכן בתכתובת המחורזת שניהל עם עגנון הציג ביאליק את עצמו כאיש תמים ופשוט, כפרי שנקלע לחברת בני עיר אמידים ומלומדים. עגנון, שנולד למשפחה עירונית ובורגנית ממרחב התרבות הגרמני ונשא אישה עשירה, ילידת גרמניה, ראה את עצמו עליון מבחינה מעמדית על ביאליק, איש הכפר האוקראיני, שֶׁבְּנֵי משפחתו יצאו ליצרות לפקח על כריתת העצים וסחרו בבולי העץ הכרותים. את עצמו הציג עגנון במשתמע כאדם אורבני בעל גינונים טרקליניים (urban, urbane) ואת ביאליק כבן כפר מחוספס, חסר כל נימוסים ועידון - כאדם פשוט שמתחתית הסולם החברתי.

במיני מחוות של ענווה אוטו-אירונית חיזק ביאליק בעגנון את התחושה שלפיה פער מעמדי פעור ביניהם ושעגנון הוא "אריסטוקרט" לעומתו. הדברים לא היו נטולים גרעין כלשהו של אמת, כי אורחות חייו של "המשורר הלאומי" ושל אשתו ומחותניו אכן היו פשוטים וצנועים כשל סוחרי עצים אוקראיניים, כמתואר בסיפורו הגנוז של ביאליק "ר' ברוך איידלמן" (כשם אחד מבני משפחתו של המשורר מז'יטומיר). עגנון, לעומת זאת, תודות לנישואיו עם בת של בנקאי יהודי-גרמני אמיד, חי חיי שפע מן הנוסח הנהוג אצל בני הבורגנות המערבית הגבוהה. כשהקדיש ביאליק לעגנון את מהדורת היובל של כתביו (ברלין תרפ"ג) כתב לו ולרעייתו: "לש"י עגנון ולאסתה, שְׁתִּילֵי אֶצְיָלִים", ואילו את עצמו תיאר באיגרת לעגנון מיום 28.2.1928

במילים "וְאֲנִי הַעֲנִי וְהַחֲלֵכָה". במילים אחרות, ביאליק נהג להקל בערך עצמו ולהציג את עצמו באפיתים צנועים או מצטנעים (גם כמין פְּרֹדִיָּה אוטו-אירונית על נוסחים איגרונים קדומים שהוסיפו ליד החתימה "עבדך הנאמן" ו"קטונתי מכל החסדים"). עגנון תפס כמדומה את "המליצות" האוטו-אירוניות הללו כפשוטן, והתבונן בביאליק "מלמעלה למטה" כבאיש כפר פשוט.

פער מעמדי כעין זה תיאר עגנון בסיפור "שני תלמידי חכמים". כאן תיאר הסופר את בן העניים ר' פנחס משה, איש כפר שיש לו אם זקנה, כפרייה פרימיטיבית, המאמינה בלחשים ובהשבעות, והוא יושב בשעת לימודו "כיתד התקועה" (עמ' 8), כמו גיבורו של ביאליק "המתמיד". לעומת זאת, את ר' שלמה, מתחרהו של ר' פנחס משה, חתנו של הגביר ואחד מבני בניו של השל"ה הקדוש (שמו וייחוסו מזכירים את עגנון ואת ייחוסו המסופק של הירשל הורביץ, גיבור ספרו סיפור פשוט), תיאר עגנון כאחד מגדולי ישראל וכנצר לשושלת רבנים מפוארת.

ר' שלמה האריסטוקרט, נצר למשפחת הורביץ המהוללת, מוצג כאן כאדם מודרני היודע "קצת בלשון אשכנז", ואשתו - בת עשירים - הבקיאיה ממנו בגרמנית, חולקת עם בעלה את ידיעותיה. לאמתו של דבר תיאור הבית של בני הזוג הוא תשקיף מדויק למדי של חיי הנישואים של שמואל-יוסף ואסתר רעייתו בראשית דרכם, הגם שאת ידיעותיו הלינגוויסטיות של ר' שלמה הציג כאן עגנון כידעיות שאפשרו לו לנאום בגרמנית לפני אנשי הדוכסות, ואילו למעשה לא היה עגנון אלא אחד מאותם Ostjuden ש"נתגרמנו".

הסיפור על אותו עשיר שנסע ברכבת בשבת, ור' שלמה לא הסכים להתיידד אתו ולשעות לעצותיו, מזכיר את הסיפור על ביאליק שנסע פעם בטעות בראש השנה ברכבת, בעיצומו של החג, בדרכו לחבריו שישבו אז בשווייץ לאחר התפרקותו של המרכז העברי של אודסה.⁴ אפשר שגם בתיאור ההלוויה, שבה משתתפת העיר כולה, מגדול ועד קטן, לכד עגנון משהו מזיכרון הלווייתו של ביאליק שמאה אלף איש - כרבע מבני היישוב כולו באותה עת - השתתפו בה

(ספק אם הוא עצמו השתתף בהלווייתו של גדול סופרי ישראל, ומכל מקום הוא לא הזכיר במכתביו את האירוע האדיר הזה שטלטל את בני הארץ ואת קהילות ישראל לתפוצותיהן). דומה שבסיפורו "שני תלמידי חכמים" ערך עגנון *photomontage* בינו לבין יריביו, ואת איש דבבו צבע בגוונים ביאליקאיים.

ולראיה נוסיף ונזכיר כי בסיפור "שני תלמידי חכמים" משולבים אַרמזים ביאליקאיים לא מעטים (כגון הצירוף "לא ביום ולא בלילה" בעמ' 6 הרומוז לכותרתו ולשורת הפתיחה של שיר-עם ידוע של ביאליק; הצירוף "כיתד התקועה" בעמ' 8 המזכיר את תיאורו של "המתמיד", גיבורו של ביאליק ("אַךְ אַחַד הָעוֹמֵד כְּמַסְמֵר תְּקוּעַ [...] לְפָנָיו קִיר בְּרָזָל נְטוּעַ / וּפְנֵה עֲמוּמָה וְגוֹיִלִים יִרְאוּ", על-פי הפסוק "דְּבַרֵי חֲכָמִים כְּדָרְבָנוֹת וּכְמִשְׁמָרוֹת נְטוּעִים"; קהלת יב, יא); או הצירוף "יש לי משלי" בעמ' 8 המזכיר את דברי החתן הדלפון בשיר-העם הביאליקאי "בין נהר פרת": "יש-לי מְשָׁלִי רַב מֵהַר" (ועל בסיס דברי עֶשָׂו לאחיו יעקב: "יש-לי רַב"; בראשית לג, ט). לכל הצירופים הללו יש כמובן מקור קדום, אך עגנון בלי ספק הכירם גם בגלגולם הביאליקאי. יש בסיפור גם אַרמזים ביאליקאיים שאינם נסמכים על פסוקים מן המקורות, כגון הקשר בין תיאור ההלוויה לבין תיאורו של אירוע בעל חשיבות לאומית בשיר התוכחה של ביאליק "והיה כי יארכו הימים". תגובת הציבור למותו של ר' שלמה מתוארת פסקה אחת לפני זו החותמת את הנובלה: "כשהאיר היום יצאה כל העיר מנער ועד נשים טף וזקן ללוות את רבנו לבית עולמו. אדם לא הסיק את תנורו, אישה לא בישלה את תבשילה, תינוק לא נשתייר בעריסה, חולה לא שכב על מיטתו, אלא הכול יצאו אחר המיטה כשעיניהם זולגות דמעות, והדמעות מקרישות ונמסות ונמסות וחוזרות ונקרשות. ולא אמר אדם קר לי, ולא הוציא אדם הגה מפיו" (עמ' 52). תיאור זה, "מתכתב" עם תיאור מעמד הר סיני ("ציפור לא צווח, עוף לא פרח, שור לא געה [...]) והיה העולם שותק ומחריש", שמות רבה כט, ט), ראוי להשוותו גם עם התיאור האסכטולוגי בשירו של ביאליק "והיה כי יארכו הימים":
וְהָיָה בְּבִקְרָה בְּבִקְרָה, כְּמַעֲט תִּגְנַץ הַחֲמָה,

וְאִישׁ מִמֻּטָּתוֹ וְאִישׁ מִסֵּתֶר אֲהָלוֹ [...]

וְהִקְיָצָה הָאִשָּׁה מִתַּחַת הַשְּׂמִיכָה וְתִתְגַּל,

וְהִיא פְּרוּעַת רֹאשׁ וּמְעוֹכֶת בְּשָׂר וְעֹכֹרֶת רוּחַ,

וְאֶת-דָּדָהּ הַצּוֹמֵק מִפִּי תִינֹקָה תִשְׁמִיט, [...]

וְעוֹלָל מִעֲרִיסָה יִגְבִּיחַ רֹאשׁוֹ [...]

וְשִׁפְחָה נּוֹפֶחֶת בְּמַחֶם מֵאַחוֹרֵי הַפִּירִים

אֶת-פְּרָצוּפָהּ הַמִּפְחֵם תִּשְׁלַח חוּצָה:

הָאֵין הַמְּשִׁיחַ הוֹלֵד?

בסיפורו של עגנון מצויים רמזים נוספים, הקושרים את דמותו של ר' משה פנחס לדמותו של ביאליק. כך, למשל, נזכר לבושו הירוק של למדן זה, שהגיע אל העיר הגדולה מן הכפר. והנה, בסיפוריו המתארים את ביקורו של ביאליק בארץ ישראל, כגון "גבעת החול", מתואר מעיל הקטיפה הירוק של ביאליק. אמו האלמנה של ר' משה פנחס קמה משנתה "עם קריאת הגבר" (עמ' 22), בדומה לאם האלמנה בשירו של ביאליק "שירת" ("בְּשַׁחַר עֵם-קְרִיאַת הַגִּבֹּר הִיא קְמָה"). שני העוקצים שנשארו בפי הזקנה, המאמינה בלחשים ובנחשים, מזכירים את "שְׁנֵי עֲקָצֵי לְשׁוֹנוֹ הַשְּׂחָרִים" שבפי הפתן בפואמה הביאליקאית "מֵתֵי מְדַבֵּר" וכן את ה"עוקצין" שבסיפורו של ביאליק "ספיח" (פרק 14).

תיאור פרישתו של ר' משה פנחס מן ה"קלויז" המכובד והצטרפותו לבית הכנסת של החייטים עשוי גם הוא לרמוז למסכת ההבדלים שבין ביאליק לעגנון. במקום זה של פשוטי העם יש קישוטי פולקלור צבעוניים, ואפשר שיש בכך רמז לכתיבתו הכמו-עממית של ביאליק ולמשיכתו לאיסוף נתונים של אתנוגרפיה ופולקלור בכתב-העת רשומות שהקים ביחד עם אלתר דרויאנוב, המחבר והעורך של ספר הבדיחה והחידוד.

תיאורו של ר' שלמה, שבסוף הדרשה הולך ומתגבה בעיני הקהל ("וראה כל העם שנבהה קומתו כדי ראש אחד", עמ' 20) הוא תיאור שבו השתמש עגנון בבואו לתאר את ביאליק. במספד שחיבר על ביאליק (מספד שלא הושמע, ונכלל בספרו מעצמי אל עצמי, עמ' 203 - 205). כאן אמר עגנון: "זכורים אתם כשהיה עומד ודורש

לפני הציבור ומפרש דברי אלוקים חיים, פעמים שהיה מגביה את המשקפיים מעיניו ומשימן על מצחו היו שתי עיניו מאירות באור פני חיים ומצחו היה מבהיק מאור של מעלה, ולא ידע כי קרן אור פניו. ואף הוא היה מתגבה ועולה ממש רואים היו בחוש שנעשה גבוה בראש אחד".

הוא שנאמר כאן: עגנון יצר בסיפור שתי דמויות-כלאיים, שתכונותיה של כל אחת מהן זולגת אל חברתה. תכונות לא מעטות מדמותו של ביאליק מצויות כאן גם בדמותו של ר' שלמה, המייצג כביכול את עגנון; ביאליק היה איש השלום, שביקש לא אחת לפתוח דף חדש ולהשכיח את המריבה שפרצה בין שני הסופרים בסוף תקופת באד הומבורג, ועגנון הוא שסירב להצעות הפיוס (עגנון הוא שסירב, כמו ר' משה פנחס, לפתוח דף חדש ולהיענות להזמנתו של ביאליק לבוא ולסעוד על שולחנו). ביאליק הוא שתיאר את עצמו לא אחת כשלמה המלך, שעם דמותו הזדהה כמשתמע מאגדות "ויהי היום", ובמיוחד מפתחת "אגדת שלושה וארבעה" שבה המלך מנסה להשכין שלום בין היריבים. וכאמור, ביאליק הוא שתואר במספר שפתי עליו עגנון כמי שנעשה גבוה בראש בזמן הדרשה (וכך מתואר כאן כאמור ר' שלמה בעמ' 20).

וראיה צדדית כביכול (נציין שעגנון הביא לא אחת עניינים חשובים ביותר דווקא בתוך דברי אגב שהובאו כביכול במאמר מוסגר): לקראת סוף הסיפור, כשמתברר שהשכינה שורה אף על מי שאינו בעל קומה ובעל ממון, מזכיר ר' שלמה את דברי ר' אלעזר מאמשטרדם שנאמר טרם יציאתו את העיר ר' אלעזר רוקח עזב את אמשטרדם, שם כיהן כרב ושם העניקו לו השלטונות כבוד והוציאו מטבע לכבודו, כדי לעלות ארצה ולהתיישב בצפת, בעשרה בטבת תק"א (1741). גם ברומן חנותו של מר לובלין (שראה אור מן העיזבון בשנת 1974) המספר מגולל לפני יעקב שטרן מאורע שאירע לו בעשרה בטבת ומנסה להפיג את תוגתו של רעהו הנוטה למות (עשרה בטבת אינו רק אחד מארבעת ימי הצום על חורבן ירושלים, אלא גם יום הולדתו של ביאליק), ובספרי מאוהב לאויב (2017) הראיתי שגם היצירה העגנונית

המאוחרת, שהוצאה מן העיזבון ונדפסה לאחר מות ביאליק, גדושה בהרהורים על הימים שבהם עשו ביאליק ועגנון בגרמניה במחיצה אחת, טיילו ברגל בחוצות עירם ונכנסו יחדיו אל בית-המדרש כדי להפך בגווילים הבלים.⁵

מאליהן צפות ועולות שאלות ותמיהות אחדות האומרות "דְרִשְׁנִי!": מה טעם מצא עגנון בסוף שנות הארבעים, על סף הקמת מדינת ישראל, לחבר סיפור שכל כולו מעוגן בחיי הקהילה הגלותית, שפה שלטו הרבנים ובה היה בית-המדרש מקום הלימוד והמפגש של יהודי המקום? מה טעם מצא לתאר פרשה, ששוליה נצבעו בגווניה של מריבה אישית שהייתה לו עם ביאליק, וזאת תריסר שנים ויותר לאחר פטירתו של המשורר הלאומי? האם לא עבר יומו ובטל קרבנו של הסכסוך שפרץ בין שני תלמידי-חכמים שישבו זמן-מה בעיר אחת - עיר שהיא ספק בוצ'ץ, עירו של עגנון, ספק כל "עיר ואם בישראל" בתקופה שפָּה, כדברי משפט הפתיחה של הסיפור, "הייתה התורה חביבה על ישראל וכל תפארתו של אדם היא התורה" (עמ' 5).

את הסיבה יש לחפש לדעתו במשפט הסיום של הסיפור, החוזר כביכול כהד על הנאמר במשפט הפתיחה שלו: "לפני שניים-שלושה דורות בזמן שהייתה התורה תפארתם של ישראל וכל ישראל היו הולכים בדרכי התורה" (עמ' 53). המשפט הראשון והמשפט האחרון מראים שגם אותם "הימים הטובים" של פעם לא היו טובים כל כך, וגם בהם שלטו כל המידות הרעות (קנאה, שנאה, יוהרה, נקמנות, רדיפת כבוד ובצע כסף). בנאום שנשא באגודת הסופרים העבריים העמיד ביאליק סדרה של מצוות "לא תעשה" לסופרי ישראל, וביניהן המליץ: "הישמרו מן הבנליות של 'הימים הראשונים היו טובים מאלה'",⁶ וגם עגנון אימץ את הרעיון הזה והאמין בו. גם באותם "הימים הטובים" סבלה האנושות מכל אותם פגעים שהאדם מביא

על עצמו ועל זולתו: יריבות, שנאות וקנאות, נקמנות ועוד).
 וסוגיה נוספת שהעסיקה את עגנון בסוף שנות הארבעים, עת החלו העם והעולם לצאת מעי החורבות של מלחמת העולם השנייה וממוראות השואה. הנובלה "שני תלמידי חכמים" פותחת בסיפורו של ה"קלויז", שאותו בנה הגביר כדי שיעמוד לדורי דורות. אך "קלויז" זה, הוא וקהלו, שחלקו נשמד וחלקו התפזר במרחבי העולם, האם בגלל שנאת חנם באו עליו ההידרדרות והחורבן? עגנון רומז כמדומה לקוראיו שיש תהליכים היסטוריים גדולים שאין לאדם שליטה עליהם, וכי חלומות הירושה והמורשה מתגלים לא אחת בדיעבד כמגדלים פורחים באוויר. מה שרד מאותם תלמידי חכמים שהיפכו עולמות בהבל פיהם? מכל רכושם עלי אדמות רק המטען הגנטי שלהם שרד, ורק אותו ניתן היה להם להוריש לדורות הבאים. והנה, בסוף הסיפור "שני תלמידי-חכמים" מתגלה שדווקא הלמדן העני התברך בן שהוא תלמיד-חכם, הוא ולא יריבו העשיה בן לשושלת רבנים בת כ"ו דורות. הסיפור על ה"קלויז" שנועד לדורי דורות והסיפור על שושלת הרבנים בת כ"ו הדורות של משפחת הורוויץ מקבלים כמובן גוון טרגי-אירוני ומזכירים לקורא שלא לעולם חוסן וכי כל נכסי החומר והביטחונות הכלכליים "המוצקים" עלולים להתגלות בעתות מלחמה וקטקליזם כצל עובר וכמוץ לפני רוח.⁷

הערות לפרק השישי:

1. ראו בהרחבה בספרי הכול בגלל קוצו של יוד (שירו של י"ל גורדון בראי היצירה העברית), תל-אביב 2014, עמ' 210 - 246.
2. חיים וייס, "ארבעה תלמידי חכמים שהיו בעירנו", בתוך: הגר שלמון ואביגדור שנאן (עורכים), מרקמים - תרבות, ספרות, פולקלור, לגלית חזן-רוקם, האוניברסיטה העברית בירושלים 2013, עמ' 517 - 530.
3. ראו בספר איגרותיו של ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1909 - 1970, תל-אביב וירושלים 2002, עמ' 35 - 36.
4. ראו י"ד ברקוביץ, הראשונים כבני אדם: סיפורי זיכרונות על שלום עליכם ובני דורו, תל-אביב תרצ"ח - תש"ג, עמ' 503.
5. ראו בספרי מאוהב לאויב, תל-אביב 2017, עמ' 376 - 380. על השפעת "קוצו של יוד" של י"ל"ג על סיפורו של עגנון "שינוי השם", ראו שם,

- עמ' 392 - 393.
6. ראו בנאומו "אגודת הסופרים ושבוועונה מאזנים" (דברים בוועידת האגודה המחודשת בתל-אביב, ב' באדר ב' תרפ"ט), בתוך: ח"נ ביאליק, דברים שבעל-פה, כרך א, ערך: פ' לחובר, תל-אביב 1935, עמ' קמב-קמה.
7. ראו מאמרו של אבידב ליפסקר "טרנגרסיה ומגיה רדומה" "טרנגרסיה ומגיה רדומה בסיפור של ש"י עגנון: 'שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו'", אלפיים, 32 (אפריל 2008), עמ' 132 - 148. נדפס בספרו של ליפסקר מחשבות על עגנון, כרך א, רמת-גן תשע"ו, עמ' 23 - 39. כאן טען ליפסקר בצדק כי הטרנגדיה בסיפור "שני תלמידי חכמים" היא בעלת אופי וממדים המזכירים את מיכאל קולהאס של קלייסט. יצוין כי בשנת 1946 יצא בהוצאת שוקן, בית-ההוצאה של עגנון, התרגום הראשון של קלייסט לעברית - קובץ בן שלושה סיפורים בתרגום מ"א ז'ק ושנתיים קודם לכן יצא תרגומה העברי של לאה גולדברג לסיפורו של צ'כוב "כינורו של רוטשילד" (שמתוכו שאב כנראה עגנון את תיאוריו של הכפר הרוסי הפרימיטיבי ואת השם "מיקיטה").